

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

دانشگاه قم

دانشکده: الهیات

پایان نامه دوره کارشناسی ارشد

عنوان:

بررسی مقایسه‌ای ماهیت کلام الهی از دیدگاه فخر رازی و ملاصدرا

استاد راهنما:

دکتر مرضیه صادقی

نگارنده:

ناهید محمودی

پاییز ۹۲

تقدیم

این پایان نامه را در کمال افتخار و اثنان تقدیم می‌نمایم

به ساحت مقدس امام زمان (عج) و حضرت معصومه (س).

به محضر ارزشمند پدر و مادر عزیزم به خاطر همه تلاشهای محبت آمیزی که در دوران مختلف زندگی ام انجام دادند.

به همسر مهربانم که در تمام طول تحصیل همراه و همگام من بوده است.

به استادان فرزانه و فریخته‌ای که در راه کسب علم و معرفت مرایاری نمودند.

به آنان که نفس خیرشان و دعای روح پرورشان بدرقه راهم بود.

مشکر و قدردانی

سپاس و ستایش خدای را که درهای علم را به ما گشود و عمری و فرصتی عطا فرمود تا بدان، بنده ضعیف خویش را در طریق علم و معرفت بیازماید. در اینجا بر خود لازم میدانم که از استاد فرهیخته سرکار خانم دکتر مرضیه صادقی که همواره راهنا و راه‌گشای بنده در اتمام و اكمال پایان نامه بوده است، مشکر و قدردانی نمایم و همچنین از پدر و مادر عزیز، دلوز و مهربانم و همسر کرامی ام که آرامش روحی و آسایش فکری فراهم نمودند، تا مراتب تحصیلی را به پایان برسانم نیز کمال مشکر و قدردانی را دارم.

چکیده:

در پایان نامه حاضر، با تأکید بر آراء فخررازی و ملاصدرا به بررسی ماهیت کلام الهی و مسائل مربوط به آن پرداخته ایم. فخررازی، کلام الهی را از مقوله‌ی کلام نفسانی می‌داند و قائل است که این کلام ذاتی خداوند و وصفی قدیم است و همانطور که خدا عالم و مرید است، متکلم نیز هست. از نظر فخر، بحث نزول کلام الهی از چند جهت ضرورت دارد: (۱) به دلیل نیاز انسان به قوانین و مقررات برای حفظ خود و اجتماع (۲) ضعف عقل انسان در رسیدن به سعادت. اما ملاصدرا کلام نفسانی فخر را قبول ندارد و معتقد است صفت "تکلم" در مورد خداوند به صفت "قدرت" باز می‌گردد و کلام الهی هم به صورت صحنه‌ی جهان آفرینش و با کلمه "کن" ظاهر می‌شود و هم به صورت وحی و از طریق الفاظ و زبان پیغمبر(ص). دلیل نیاز به نزول کلام الهی را نیز ضعف عقل انسان در رسیدن به کمال نهایی و نیاز به شارع برای هدایت انسان می‌داند. هدف از اجرای این پایان نامه، بررسی مقایسه‌ای ماهیت کلام الهی و مسائل مربوط به آن مانند کیفیت نزول کلام و... از دیدگاه فخررازی و ملاصدرا است. نتیجه به دست آمده این است که در نظر هر دو اندیشمند، خداوند متکلم است جز اینکه تفسیر آنان از کلام مختلف است. در مورد سایر مسائل نیز در بعضی موارد بین این دو اندیشمند توافق، و در بعضی موارد تفاوت وجود دارد. روش گردآوری مطالب در این پایان نامه، تحلیلی و توصیفی است.

کلمات کلیدی: کلام الهی، نزول کلام الهی، مراتب کلام، فخررازی، ملاصدرا.

فهرست مطالب

صفحه	عنوان
۱	فصل اول: کلیات.....
۲	۱-۱. مقدمه.....
۲	۱-۱-۱. موضوع تحقیق.....
۲	۱-۱-۲. اهمیت موضوع.....
۳	۱-۱-۳. اهداف تحقیق.....
۳	۱-۱-۴. پرسش‌های پژوهش.....
۳	۱-۱-۵. فرضیه‌ها.....
۴	۱-۱-۶. پیشینه‌ی تحقیق.....
۴	۱-۲. گذری بر زندگانی فخررازی.....
۶	۱-۳. گذری بر زندگانی ملاصدرا.....
۹	۱-۴. معنای لغوی و اصطلاحی کلام.....
۹	۱-۵. موارد استعمال کلام.....
۹	۱-۵-۱. کلام ملفوظ.....
۱۰	۱-۵-۲. کلام نفسی.....
۱۰	۱-۵-۳. قدرت بر تکلم، انشاء حروف.....
۱۱	۱-۵-۴. اطلاق کلمه بر غیر الفاظ.....
۱۲	۱-۶. صفات الهی.....

- ۱-۶-۱. صفات ثبوتی و سلبی ۱۲
- ۱-۶-۲. صفات ذاتی و فعلی ۱۲
- ۱-۶-۳. صفات نفسی و اضافی ۱۳
- ۱-۷. تکلم الهی ۱۳
- ۱-۸. عیسی (ع)، کلمه‌ی خدا ۱۵
- ۱-۹. مبدأ و مَخْتَم کلام الهی ۱۹
- ۱-۱۰. شباهت‌ها و تفاوت‌های کتاب و کلام الهی ۲۳
- ۱-۱۱. اقسام کلام ۲۵
- ۱-۱۱-۱. کلام تکوینی ۲۵
- ۱-۱۱-۲. کلام تشریحی و تدوینی ۲۶
- ۱-۱۲. اقوال راجع به کلام ۲۷
- ۱-۱۲-۱. عقیده‌ی حنبلی‌ها ۲۷
- ۱-۱۲-۲. عقیده‌ی کرامیه ۲۸
- ۱-۱۲-۳. عقیده‌ی اشاعره ۲۸
- ۱-۱۲-۴. عقیده‌ی امامیه و معتزله ۲۹
- ۱-۱۲-۵. عقیده‌ی معمر بن عباد و بعضی از مسیحیان ۲۹
- ۱-۱۲-۶. عقیده‌ی حکماء و فلاسفه ۳۰
- فصل دوم: بررسی ماهیت کلام الهی از دیدگاه فخر رازی ۳۲
- ۱-۲. ماهیت کلام الهی ۳۳

- ۳۳..... ۱-۱-۲. کلام لسانی
- ۳۴..... ۲-۱-۲. کلام نفسی
- ۳۴..... ۳-۱-۲. اثبات کلام نفسی
- ۳۶..... ۴-۱-۲. اثبات کلام نفسی برای خداوند
- ۳۷..... ۵-۱-۲. نقد دیدگاه فخر رازی
- ۳۷..... ۲-۲. ضرورت کلام الهی
- ۳۸..... ۱-۲-۲. دلیل اول
- ۳۹..... ۱-۱-۲-۲. نقد دلیل اول توسط خود فخر رازی
- ۴۰..... ۲-۲-۲. دلیل دوم
- ۴۲..... ۱-۲-۲-۲. ناکافی بودن عقل در به کمال رساندن انسان
- ۴۳..... ۳-۲-۲. دلیل سوم
- ۴۶..... ۳-۲. مراتب کلام الهی
- ۴۶..... ۱-۳-۲. اقسام تکلم خدا با انسان
- ۴۹..... ۴-۲. کیفیت نزول کلام الهی
- ۴۹..... ۱-۴-۲. نقد نظریه مزبور
- ۵۲..... ۲-۴-۲. کیفیت رؤیت فرشته وحی
- ۵۲..... ۱-۲-۴-۲. اشکال های فخر به تمثیل فرشته
- ۵۳..... ۲-۲-۴-۲. جواب فخر به اشکال های خود
- ۵۴..... ۳-۲-۴-۲. بررسی اشکال ها و جواب های فخر

- ۵۷.....کیفیت اخبار از غیب.....۳-۴-۲
- ۵۹.....نقد این دیدگاه به وسیله فخر رازی.....۴-۴-۲
- ۶۰.....کیفیت اخذ وحی توسط جبرئیل.....۵-۴-۲
- ۶۱.....یقین به صدق کلام الهی.....۵-۲
- ۶۳.....نقد و بررسی جواب فخر رازی.....۱-۵-۲
- ۶۴.....ادراک کلام الهی.....۶-۲
- ۶۹.....ویژگی های کلام الهی.....۷-۲
- ۶۹.....حادث یا قدیم بودن کلام الهی.....۱-۷-۲
- ۶۹.....دیدگاه اشاعره و معتزله.....۱-۱-۷-۲
- ۷۰.....پاسخ فخر رازی.....۲-۱-۷-۲
- ۷۱.....نقدهایی بر نظریه ی حدوث و قدم کلام الهی.....۳-۱-۷-۲
- ۷۴.....دیدگاه فخر رازی.....۴-۱-۷-۲
- ۷۶.....وحدت و تعدد کلام.....۲-۷-۲
- ۷۶.....نقد به فخر رازی.....۱-۲-۷-۲
- ۷۷.....کیفیت نزول معنا و الفاظ کلام الهی.....۸-۲
- ۸۱.....فصل سوم: بررسی ماهیت کلام الهی از دیدگاه ملا صدرا.....۸۱
- ۸۲.....ماهیت کلام الهی.....۱-۳
- ۸۳.....معنای تکلم و نقد به اشاعره.....۱-۱-۳
- ۸۴.....تکلم باری تعالی.....۲-۱-۳

- ۳-۱-۳. یک اشکال و جواب..... ۸۴
- ۳-۲. ضرورت نزول کلام الهی..... ۸۶
- ۳-۲-۱. مقدمه اول) فرمان خداوند به مطالعه در کتاب آسمانی..... ۸۷
- ۳-۲-۲. مقدمه دوم) ناتوانی و ضعف عقل انسان..... ۸۷
- ۳-۲-۳. دلیل ملاصدرا بر ضرورت کلام الهی..... ۸۸
- ۳-۲-۴. دلیل ملاصدرا بر ضرورت نبوت..... ۸۹
- ۳-۳. مراتب کلام الهی..... ۹۱
- ۳-۳-۱. مراتب وحی..... ۹۲
- ۳-۳-۲. اقسام تکلم خدا با انسان..... ۹۴
- ۳-۴. کیفیت نزول کلام الهی..... ۹۵
- ۳-۴-۱. نحوه‌ی تجلی فرشته بر پیامبر..... ۹۸
- ۳-۴-۲. کیفیت اطلاع از عالم غیبی..... ۱۰۴
- ۳-۵. یقین به صدق کلام الهی..... ۱۰۶
- ۳-۶. ادراک کلام الهی..... ۱۰۹
- ۳-۷. ویژگی‌های کلام الهی..... ۱۱۱
- ۳-۷-۱. حادث یا قدیم بودن کلام الهی..... ۱۱۱
- ۳-۷-۲. کلام فعلی..... ۱۱۳
- ۳-۸. کیفیت نزول معنا و الفاظ کلام الهی..... ۱۱۴
- ۳-۸-۱. ظاهر و باطن قرآن در نگاه صدرالمتهین..... ۱۱۴

- ۱۱۵.....۳-۸-۲. رابطه‌ی ظاهر و باطن.....
- ۱۱۶.....۳-۸-۳. رابطه‌ی ظاهر و باطن از نظر ملاصدرا.....
- ۱۱۷.....۳-۸-۴. ادراک ظاهر و باطن.....
- ۱۱۸.....فصل چهارم: مقایسه دو دیدگاه.....
- ۱۱۹.....۴-۱. ماهیت کلام الهی.....
- ۱۱۹.....۴-۲. ضرورت نزول کلام الهی.....
- ۱۲۱.....۴-۳. مراتب کلام الهی.....
- ۱۲۱.....۴-۴. کیفیت نزول کلام الهی.....
- ۱۲۳.....۴-۵. یقین به صدق کلام الهی.....
- ۱۲۴.....۴-۶. ادراک کلام الهی.....
- ۱۲۶.....۴-۷. ویژگی‌های کلام الهی.....
- ۱۲۷.....۴-۸. کیفیت نزول معانی و الفاظ کلام الهی.....
- ۱۲۸.....نتیجه‌گیری.....
- ۱۲۹.....فهرست منابع و مآخذ.....
- ۱۲۹.....أ- منابع فارسی.....
- ۱۳۰.....ب- منابع عربی.....

فصل اول

کلیات

۱-۱. مقدمه:

بحث کلام، یکی از قدیم‌ترین و پرماجراترین مباحث علم کلام است که در طول تاریخ همواره در بین پیروان ادیان آسمانی و به ویژه مسلمانان، مطرح بوده است. و به اعتقاد برخی وجه نام‌گذاری دانش کلام به کلام نیز به این بحث مهم، یعنی کلام الهی ارتباط دارد. در این تحقیق ابتدا گزارشی از پیش فرض‌ها، معانی لغوی و اصطلاحی کلام، اقسام کلام، اقوال مختلف راجع به کلام و.... ارائه شده. سپس آراء فخررازی و ملاصدرا را در باب ماهیت کلام الهی و مسائل مربوط به آن یعنی ضرورت کلام، کیفیت نزول کلام الهی، مراتب کلام و.... مورد بررسی و نقد قرار گرفته است.

۱-۱-۱. موضوع تحقیق:

از آنجا که تکلم از عوارض موجود از آن جهت که موجود است می‌باشد لذا خداوند هم که به همه‌ی صفات موجودات متصف است متکلم است. اما اینکه کلام خداوند نیز مانند کلام بشر از قبیل صوت و لفظ است یا خیر، مورد نزاع واقع شده است.

صدرالمتألهین کلام خدا را از قبیل لفظ و صوت می‌داند اما فخررازی که به کلام لسانی قائل نیست معتقد است کلام بیانگر مافی الضمیر است. گرچه او هم وحی را از مقوله‌ی سخن گفتن می‌داند ولی معتقد است کلام عبارت است از فعل مخصوصی که فاعل وحی به منظور آگاه کردن دیگران به مافی الضمیر خودش انجام می‌دهد.

۱-۱-۲. اهمیت موضوع:

با توجه به اینکه بررسی ماهیت وحی امروزه از مسائل جنجالی است به نظر می‌رسد به نحوی این نظریات ریشه در کلام متکلمین قدیم دارد مانند فخررازی. بنابراین بررسی این مطلب

می تواند راه گشای مشکلات نظریه های امروز باشد.

۱-۱-۳. اهداف تحقیق:

هدف از اجرای این تحقیق بررسی ماهیت کلام الهی و مسائل مختلف آن از جمله کیفیت نزول کلام الهی و نحوه تجلی فرشته بر پیامبر از دیدگاه فخررازی و ملاصدرا است و همینطور بیان این مسئله که نزول لفظ و معنای کلام الهی بر پیامبر با هم بوده است یا خیر.

۱-۱-۴. پرسش های پژوهش:

سؤال اول: حقیقت کلام الهی از نظر فخررازی و ملاصدرا چیست؟

سؤال دوم: آیا خداوند به فرشته ی وحی شنوایی خاصی داده است که توانسته کلام خداوند را بشنود یا خیر؟ (آیا آنچه که فرشته شنیده کلام و صوت است و اصلاً آیا شنیدن در حق فرشته صدق می کند یا خیر؟)

سؤال سوم: آیا پیامبر آنچه را که شنیده به مردم انتقال داده یا شنیده ها را در قالب الفاظ خود به مردم انتقال داده است؟

۱-۱-۵. فرضیه ها:

(۱) از آنجا که یکی از صفات خداوند تکلم است اما کلام خداوند در اینکه از قبیل صوت و لفظ است یا خیر، مورد نزاع واقع شده. صدرالمآلهین کلام خداوند را از قبیل صوت و لفظ می داند اما فخررازی معتقد است کلام فعل مخصوصی است که فاعل وحی به منظور آگاه کردن دیگران به مافی الضمیر خودش انجام می دهد.

(۲) با توجه به اینکه اثبات شده است که الفاظ قرآن هم وحی است، به نظر می رسد که الفاظ و فهم خود پیامبر در مسأله ی دین دخالت ندارد. گرچه بر طبق نظریات روشن فکران وحی نیز

نوعی تجربه‌ی دینی است که تابع افکار آورنده‌ی آن است.

۱-۱-۶. پیشینه‌ی تحقیق:

با موضوعاتی در این زمینه کار شده، پایان نامه‌هایی همچون: چیستی وحی از دیدگاه فخررازی و علامه طباطبایی و مقالاتی مانند: تبیین وحی از دیدگاه متکلمان مسلمان نوشته حیدر باقری اصل و تبیین فلسفه وحی از دیدگاه ملاصدرا نوشته یحیی بوذری نژاد. لکن با این رویکرد خاص تاکنون بحث نشده است.

۱-۲. گذری بر زندگانی فخررازی

محمد بن عمر بن حسین رازی، معروف به ابن خطیب، و ملقب به امام المشکلین، در تاریخ ۲۵ رمضان سال ۵۴۳ یا ۵۴۴ هجری قمری در ری زاده شد و روز دوشنبه، عید فطر سال ۶۰۶، در ۶۳ یا ۶۲ سالگی در هرات درگذشت. پیکر او را در محلی به نام مُزداخان، نزدیک هرات به خاک سپردند. برخی برآنند که مخالفان سرسخت او، یعنی کرامیان، مسمومش ساخته‌اند.

تعبیر تیمی بکری که در نسب فخررازی ذکر می‌شود حکایت گر این معناست که خاندان او، مثل بسیاری از خاندان‌های دیگر، نسب خود را به خلیفه‌ی اول، ابوبکر، و به قبیله‌ی قریش، یعنی قبیله‌ی پیامبر (ص) می‌رسانده‌اند. از شیعی بودن فخررازی هم -که سخت بعید می‌نماید- سخن به میان آمده است، چرا که فی المثل، کتاب الاربعین خود را با دعای بازمانده از امامان شیعه به پایان می‌برد و در نظریه‌ی امامت به تشیع می‌گراید.

پدر فخررازی، ضیاءالدین عمر، از جمله فقیهان برجسته بود و از دانشمندان دانش اصول و کلام و در وعظ و خطابه هم دست داشت و از خطیبان نام آور ری به شمار می‌آمد. شهرت یافتن فخررازی به ابن خطیب به همین سبب بوده است.

عمر شصت و دو ساله یا شصت و سه ساله‌ی فخررازی، یکسره در کار تحصیل و تدریس و تألیف و بحث و جدل و مناظره گذشت. چنانکه پسرش گفته است استاد مشهوری نداشت و دانشهای گوناگون روزگار خویش را با هوش سرشار و ذهن وقاد، از کتابها فرا می‌گرفت. ابن خلکان از سه تن به عنوان استاد فخررازی نام میبرد: از پدرش ضیاءالدین عمر، از کمال الدین سمنانی و از مجدالدین جیلی. فخررازی همچنین آثار بسیاری به جای نهاد و شاگردان بسیاری تربیت کرد.^۱

گذشته از وضعیت مالی، جاه و جلال علمی امام مشار الیه به پایه‌ای رسید که سلاطین وقت برای کسب افتخار در خدمت او حاضر می‌شدند.

او هم چنانکه در علم تفسیر، فقه، اصول، امام بود در علوم عقلی نیز بعد از او کسی همپایه وی نیامد و تمام مسائل غامض و پیچیده فلسفه را به طوری حلاجی و سهل و آسان کرده که کلیه رموز و اسرار افلاطون و ارسطو را از پرده بیرون ریخته است.

شاهکار بزرگ او در کلام، همانا ردّ بر فلسفه است. او اول از همه کلام را به روش فلسفه تدوین نموده و هزاران مسائل فلسفه را با علم کلام آمیخته است و بعد از او متأخرین رفته رفته علم کلام را به کلی فلسفی درست کردند.

امام رازی اساس علم کلام را بر عقائد اشعری بنیان نهاد. راجع به علم کلام بزرگترین قدمی که این مرد برداشته همانا تفسیر قرآن مجید است. یک خدمت نهایت عمده و قابل تقدیری که امام فخر در این تفسیر کرده همانا تشریح صحیح قصص و روایات قرآن مجید است.^۲

---

۱. اصغر دادبه، فخررازی، چاپ اول، (تهران: طرح نو، ۱۳۷۴)، صص ۱۷-۱۹. علی اصغر حلبی، تاریخ علم کلام در ایران و جهان، (تهران: اساطیر، ۱۳۷۳)، صص ۲۶۶.

۲. شبلی نعمانی، تاریخ علم کلام، (ترجمه: سید محمد تقی فخر داعی)، (تهران: اساطیر، ۱۳۸۵)، صص ۵۵-۶۱.

۱-۳. گذری بر زندگانی ملاصدرا

صدرالمتألهین در سال ۹۷۹ یا اوائل ۹۸۰ هجری قمری در شیراز متولد شد. پدر وی خواجه ابراهیم بن یحیی قوامی بود. صدرا دوران کودکی و نوجوانی خود را در خانواده و محیطی مرفه و آسوده و همراه به تکریم و احترام گذرانده. وی آموختن حکمت و فلسفه را از همان دوران تحصیل خود در شیراز یا قزوین آغاز نموده است.

تألیفات ملاصدرا که هر یک در نوع خود شاهکاری است همگی به زبان عربی است به استثنای رساله‌ی سه اصل و ابیاتی که به زبان فارسی سروده است. به طور کلی می‌توان نوشته‌های او را به دو دسته تقسیم نمود، نخست، آثاری که مربوط به حکمت، عرفان و علوم عقلی است و دوم آثاری که در زمینه‌ی علوم دینی و نقلی است. البته این دو جنبه هیچگاه از یکدیگر متمایز نمی‌باشند. ملاصدرا در کتاب‌های فلسفی و عرفانی از شواهد نقلی مدد طلبیده و در کتب دینی به براهین عقلی توسل جسته است.^۱

در تحلیل آراء و نظریات ملاصدرا باید این نکته‌ی اساسی را در نظر داشت که وی یک فیلسوف محض نیست، بلکه فیلسوفی است عارف و دیندار. در مکتب صدرالمتألهین، عناصر دینی و عرفانی و فلسفی سخت به هم آمیخته اند، او فلسفه و عرفان و دین را سه معرفت بیگانه از هم نمی‌بیند، بلکه آنها را زبانهای مختلفی برای تعبیر از حقیقتی یگانه می‌داند.^۲

حکیم ملاصدرا از نظر ویژگیهای شخصی، دانشمندی پر کار و پر مطالعه و پر نویس بوده است. باید مطالعه او را یکی از چند عامل رشد اندیشه او دانست که تفکر و عبادتها و ریاضتهای

---

۱. صدرالمتألهین، رساله سه اصل، (تصحیح و مقدمه: محمد خواجه‌ی) چاپ اول، (تهران: مولی، ۱۳۷۶)، ص ۱۰.

۲. همو، رساله فی الحدوث، (مقدمه: سید حسین موسویان)، (تهران: بنیاد حکمت اسلامی صدرا، ۱۳۷۷)، مقدمه، ص ۱۵.

جسمانی و بهره گرفتن از نیروی قدسی الهام و شهود و همچنین داشتن شیوه (متدولوژی) کامل تحقیق و نیز توجه به تاریخ فلسفه و حکمت الهی، همه در رشد اندیشه و تعالی او سهمی بسیار داشته‌اند.

یکی دیگر از عوامل مهم رشد اندیشه و اهمیت و کمال مکتب او تسلط وی بر قرآن و حدیث و توجه عمیق به الهام های ظاهر و باطن بوده است. عامل مهم دیگر را باید همان تمرکز و توجه انحصاری او بر روی فلسفه الهی و مقدمات علمی آن و فرار از علوم دیگر، حتی منطق و طبیعیات دانست؛ با آنکه یک منطقدان بسیار قوی و دارای کتب در علم منطق است.

او بر خلاف فارابی و ابن سینا و خواجه نصیر و سنت دیگر فلاسفه، که حتی به پزشکی و نجوم و ریاضیات نظری و عملی می‌پرداختند، فقط فلسفه و وحی را هدف تفکرات و تلاشهای علمی خود ساخته بود^۱.

بسیاری از متبعان در فلسفه ملاصدرا و بالاخص استاد علامه شیخ محمدرضا مظفر در دیباچه اسفار (چاپ جدید)، سه دوره برای زندگانی فکری و سلوک روحانی او قائل شده‌اند:

۱- دوران نوجوانی و جوانی که زندگی او در درس و بحث و تتبع آراء فلاسفه و متکلمان گذشته و هنوز نشانی از ذوق تأله در او مشهود نیست. صدرا (ره)، در مقدمه اسفار و مقدمه تفسیر سوره واقعه، از آن دوران یاد می‌کند:

«از خداوند طلب آموزش می‌کنم بدان گناه که قسمتی از عمر خود را در تتبع آراء فیلسوف نمایان و پیروان جدل از اهل کلام و سخنان ایشان تباه کرده‌ام».

و باز در مقدمه تفسیر سوره واقعه می‌نویسد:

---

۱. صدرالمتألهین، المظاهر الالهیه فی اسرارالعلوم الکمالیه، (مصحح: سید محمد خامنه ای)، (تهران: بنیاد حکمت صدرا، ۱۳۷۶)، مقدمه مصحح، ص ۲۸۲.

«بیش از این بسیار به بحث و تکرار مطالب و مطالعه کتابهای حکیمان و صاحب نظران سرگرم بوده‌اند تا بدان جا که می‌پنداشتم چیزی شده‌ام! اما پس از آنکه دیده گشودم و به خویش نگریستم، دانستم جز اندکی فلسفه اولی و مباحث تنزیه واجب‌الوجود از صفات ممکنات و کمی در موضوع معاد و نفوس آدمیان، چیزی نمی‌دانم. از علوم راستین و حقایق آشکاری که تنها به نیروی ذوق وجدان شناخته می‌شوند، بی‌بهره‌ام.»

مقصود او از علوم راستین، مکاشفات عرفانی و حکمت ذوقی است.

۲- دوران گوشه‌گیری و انقطاع، که از واپسین روزهای اقامت در اصفهان آغاز می‌گردد و تا بازگشت او از کهک، بین ده تا پانزده سال ادامه داشته است.

۳- علامه شیخ محمد مظفر، مرحله سوم زندگانی فیلسوف را «دوران تألیف» نامیده و معتقد است ثمرات سیر و سلوک روحانی و مکاشفات او در این مرحله ظاهر شده و در حقیقت واپسین سالهای اقامت در کهک، پیش از سفر او به شیراز را باید جزء این مرحله به حساب آورد. بدین ترتیب آغاز این دوره، با تألیف کتاب اسفار آغاز می‌گردد و پیش از آن روشن نیست که ملاصدرا کتابی این چنین نوشته باشد.

به هر حال اوج باروری تفکر صدرالمتهلین در دوران خلوت و ریاضت بوده و تدریجاً نتایج و ثمرات آن در قالب تألیف رسائل و کتب متعدد، به منصفه ظهور رسیده است.^۱

---

۱. صدرالمتهلین، ایقاظ النائمین، (مصحح: سید محسن مؤیدی)، (تهران: انجمن اسلامی حکمت و فلسفه ایران، ۱۳۶۱)، مقدمه مصحح، صص ۹-۱۶.

۱-۴. معنای لغوی و اصطلاحی کلام

کلام در لغت به معنی اصوات مفید^۱ و به معنی سخن است و متکلم یعنی گوینده و کلام در اصطلاح عبارت از تجلی حاصل از تعلق اراده و قدرت است برای اظهار مافی الغیب و ایجاد آنچه در غیب است^۲ و در اصطلاح متکلمان به معنی قائم به نفس است که توسط الفاظ از آن تعبیر می‌کند^۳. و بالاخره کلام از نظر عرفی عبارت از الفاظ و حروفی است که به منظور اداء مقصود و بیان مراد از مقاطع خاص خارج می‌شود و از نظر معنای عام آنچه مبین و حاکی از مافی الضمیر باشد کلام گویند و تکلم مصدر و مشتق از کلم است و به معنی جرح است^۴.

۱-۵. موارد استعمال کلام

کلام در معانی گوناگونی استعمال شده که بررسی آنها می‌تواند در درک واقعیت آن مؤثر

باشد:

۱-۵-۱. کلام ملفوظ:

اصوات و حروفی که از دهان انسان خارج می‌شود و بر معانی خاصی دلالت دارد، کلام نامیده می‌شود. دلالت الفاظ بر معانی ذاتی نیست بلکه در اثر وضع واضح و قرارداد اجتماعی است. و به همین جهت، اقوام و ملل مختلف با زبان‌های گوناگون صحبت می‌کنند. متکلم به وسیله‌ی مخارج حروف و زبان، اصواتی را در هوای مجاور ایجاد می‌کند که قبلاً از طرف واضح برای معانی خاصی وضع شده و مورد پذیرش افراد قرار گرفته و بدین وسیله از مقاصد و افکار درونی

۱. احمد خاتمی، فرهنگ علم کلام، (تهران: صبا، ۱۳۷۰)، ص ۱۹۱.

۲. سید جعفر سجادی، فرهنگ معارف اسلامی، (تهران: شرکت مؤلفان و مترجمان ایران، ۱۳۶۲)، ج ۳، ص ۱۵۸۴.

۳. احمد خاتمی، فرهنگ علم کلام، ص ۱۹۱.

۴. سید جعفر سجادی، فرهنگ معارف اسلامی، ج ۳، ص ۱۵۸۴.